

POTENCIÁL AKTIVÍT A TERAPIE S ASISTENCIOU PSOV V OBLASTI ŠKOLSKEJ SOCIÁLNEJ PRÁCE¹⁶

POTENTIAL OF CANINE ASSISTED ACTIVITIES AND THERAPY IN THE FIELD OF SCHOOL SOCIAL WORK

Michaela Skyba

Abstrakt: Príspevok sa zaoberá možnosťami uplatnenia aktivít a terapie s asistenciou psov v oblasti školskej sociálnej práce. Charakterizuje školskú sociálnu prácu a približuje niektoré parciálne výsledky výskumu, ktorý zisťoval faktory etablovania školskej sociálnej práce vo vybraných základných školách na Slovensku. V rámci argumentačnej línie sa autorka v ďalšej časti zaoberá dôvodmi zapojenia humánno-animálnej perspektívy do procesu pomoci deťom a mládeži a vymedzuje ciele humánno-animálnych interakcií v kontexte školskej sociálnej práce. Na pozadí zahraničných výskumných zistení v oblasti humánno-animálnych interakcií, príspevok v závere ponúka námety na výskumné témy ako predpokladu pre zachytenie aktuálnych trendov a rozvoj praxe aktivít a terapie s asistenciou psov v oblasti sociálnej práce v školách.

Kľúčové slová: aktivity a terapia s asistenciou psov, humánno-animálne interakcie, školská sociálna práca, výskum.

Abstract: The contribution deals with possibilities of canine assisted activities and canine assisted therapy in school social work. It characterizes the school social work and presents some partial results of research which investigated factors of establishment of school social work in selected primary schools in Slovakia. Within the argumentation the author in the next section deals with the reasons for the involvement of human-animal perspective in the process of helping children and youth and defines the objectives of human-animal interactions in the context of school social work. On the background of international research findings in the field of human-animal interactions in the end the paper offers suggestions for research topics as an assumption to capture current trends and practice development of canine assisted activities and therapy in the field of social work in schools.

Key words: canine assisted activities and therapy, human-animal interactions, school social work, research.

1 CHARAKTERISTIKA ŠKOLSKEJ SOCIÁLNEJ PRÁCE

História vzniku školskej sociálnej práce siaha v mnohých európskych krajinách do druhej polovice 20. storočia. Na Slovensku sú v tejto oblasti známe prvé úspešne realizované projekty v prostredí základného a stredného školstva. Potreba školskej sociálnej práce sa javí ako dôležitá najmä v kontexte spoločenských zmien a ich dôsledkov, v podobe nárastu negatívnych javov previazaných s ekonomickou, sociálnou, rodinnou situáciou a heterogenitou problémov detí, ktoré vyžadujú pomoc viacerých odborníkov/odborníčok.

Dôležitým aspektom, zakotveným v hodnotách školskej sociálnej práce, je predovšetkým dôraz na zabezpečenie práva dieťaťa na rovné príležitosti v oblasti vzdelávania.

¹⁶ Príspevok vyšiel ako súčasť riešenia grantovej úlohy VEGA MŠVVaŠ SR č. 1/0927/14 s názvom *Aspekty profesionalizácie canisterapie v kontexte teórie sociálnej práce*

V rámci definícií¹⁷ je školská sociálna práca vymedzená ako špecifická oblasť praxe sociálnej práce, ktorá je zameraná najmä na podporu prepojenia rodiny, školy a komunity, pomoc mladým ľuďom kultivovať ich potenciál a dosiahnuť zdravý osobný rast, vytvorenie harmonických vzťahov a školskej klímy, v ktorej by mohli maximálne využiť príležitosti pre učenie sa, rast a rozvoj.

Za najdôležitejšie faktory a súčasne dôvody jej etablovania v zahraničí je možné považovať predovšetkým rastúcu potrebu pomoci deťom a ich rodinám pri zvládaní každodenných problémov a interakcií. Príklady zo zahraničia ukazujú na variabilitu spôsobov zabezpečenia a realizovania služieb školských sociálnych pracovníkov/pracovníčok, ktoré závisia od mnohých faktorov. Podľa Kelly a Stone (2009) sú to najmä **individuálne charakteristiky** (skúsenosti, postoje, poznatky, sociálno-demografické charakteristiky), **charakter aktuálnej situácie, problému** (veľkosť a charakter agendy, množstvo pridelených prípadov), **charakteristika prostredia** (typ organizácie, organizačná kultúra, súlad hodnôt a cieľov školského sociálneho pracovníka a ostatných zamestnancov/zamestnankyň školy, úroveň spolupráce a podpory zo strany vedenia a učiteľov/učiteľiek, veľkosť školy, lokalita), **širší socio-kultúrny kontext** (legislatíva, charakter a úroveň spolupráce s komunitou a s inštitúciami, regionálne rozdiely). Všetky tieto determinanty môžu vplývať na pracovnú náplň a preferenciu určitých funkcií školského sociálneho pracovníka/pracovníčky a súčasne spôsobovať isté nejasnosti spojené s definovaním jednotlivých parciálnych oblastí školskej sociálnej práce¹⁸.

Na druhej strane, môžeme na základe definícií a štúdia relevantnej literatúry konštatovať, že v oblasti školskej sociálnej práce sa v zahraničí javia ako významné určité tendencie jej vnímania, ktoré zároveň predstavujú základné východiská pri formovaní predstavy o školskej sociálnej práci:

- primárna vo výkone školskej sociálnej práce sa ukazuje prevencia,
- rôznorodosť výkonu je podmienená tým, kto školskú sociálnu prácu vykonáva – sociálni pracovníci/pracovníčky sociálno-právnej ochrany detí a sociálnej kurately, školskí sociálni pracovníci/pracovníčky, sociálni pedagógovia/pedagogičky,
- ústredným konceptom pre jej vymedzenie je ekologická perspektíva,
- významným aspektom je aktivita školských sociálnych pracovníkov/pracovníčok v mieste školy a spolupráca s pracovníkmi/pracovníčkami školy. To znamená, že dôležitou požiadavkou pre školského sociálneho pracovníka/pracovníčku je byť súčasťou

¹⁷ „Školská sociálna práca patrí k najdynamickejším špecifickým činnostiam v oblasti sociálnej práce. Je špecializovanou oblasťou praxe v rámci širokého poľa pôsobnosti sociálnej práce ako profesie“ (School Social Work Association of America 2009). „Školská sociálna práca je špecifickou oblasťou praxe, ktorá je ovplyvňovaná zmenami vo vzdelávacej politike, výskume a modelmi praxe, ktoré sa naďalej vyvíjajú. Ako profesia koordinuje úsilie školy, rodiny a komunity v prospech pomoci študentom zlepšovať ich vzdelávacie výsledky, sociálne a emocionálne kompetencie a to prostredníctvom perspektívy vnímajúcej človeka v jeho/jej prostredí. Školskí sociálni pracovníci sa snažia o dosiahnutie rovných vzdelávacích príležitostí pre študentov, o zabezpečenie podmienok pre ich emocionálny a fyzický rozvoj, pričom podporujú rešpektovanie dôstojnosti všetkých študentov“ (Standards for School Social Work Services 2012, s. 1)

¹⁸ Na zmenu vo vnímaní kľúčových činností školských sociálnych pracovníkov/pracovníčok a problémov, ktoré boli príznačné pre určité obdobia alebo regionálne oblasti, poukazujú aj viaceré výskumné správy. Napríklad štúdia Sikkema z roku 1953 o praxi školských sociálnych pracovníkov z 12 komunít ukázala, že najčastejšie intervencie školských sociálnych pracovníkov sa týkali osobných problémov alebo problémov so správaním a najčastejšou formou práce bola prípadová práca. Správa Oppenheimer z roku 1924 a Culberta z roku 1929 ukazujú, že najviac intervencií školských sociálnych pracovníkov sa týkalo nedostatočných vzdelávacích výsledkov (Chavkin 1993). Výskum Ellis z roku 1925 hovorí o dominantnom postavení služby viažucej sa na návštevy v rodine (Chavkin 1993).

školy ako systému a jeho vnútornej štruktúry (napr. prostredníctvom kontaktu s pracovníkmi školy a kontaktu s deťmi, zúčastňovania sa bežných aktivít školy, výletov, akcií a pod., zabezpečenia priestoru pre výkon napr. formou vyčlenenia samostatnej miestnosti v škole pre školského sociálneho pracovníka a pod.),

- je vnímaná predovšetkým ako ponuka pomoci deťom a mládeži, od ktorej odvodzuje svoj mandát,
- na vymedzenie školskej sociálnej práce má silný vplyv historický, spoločenský kontext a tradícia jednotlivých krajín.

Potreba školskej sociálnej práce je v zahraničí dávno rozpoznanou. Túto tendenciu deklarujú aj výskumy, ktoré sa od 80. rokov 20. storočia až do súčasnosti, v dôsledku modernizačných vplyvov a neoliberalných opatrení, koncentrujú najmä na efektivitu intervencií školských sociálnych pracovníkov. K hlavným výskumným témam, reflektovaným tak v štandardoch školskej sociálnej práce ako aj na politickej úrovni, patria (*Standards for School Social Work Service 2012*):

- integrované intervencie zamerané na primárnu prevenciu,
- skríning a intervencie,
- prístupy v oblasti intervencií, ktoré sú zamerané na multirizikové faktory doma, v škole a v komunite, pričom zahŕňajú rodičov, učiteľov a i.,
- prístupy hľadajúce zlepšenia individuálnych a systémových faktorov prispievajúcich ku školskej úspešnosti,
- proces rozhodovania založený na relevantných dátach a spoľahlivosť intervencií.

Školská sociálna práca nie je v slovenskej právnej úprave zadefinovaná. Za významný predpoklad pre etablovanie a profesionalizáciu školskej sociálnej práce u nás považujeme výskumnú činnosť, ktorá je na Slovensku v tejto otázke málo rozvinutou oblasťou, podobne ako aj spoločenské povedomie o školskej sociálnej práci. V rámci výskumnej činnosti absentujú výskumy, ktoré by boli zamerané na hľadanie odpovedí týkajúcich sa potrebnosti a potenciálu školskej sociálnej práce. Domnievame sa, že predpokladom pre vyvíjanie iniciatívy smerovanej k zavedeniu novej pozície je reflektovanie vnímanej potreby služieb školského sociálneho pracovníka/pracovníčky samotnými učiteľmi/učiteľkami a ďalšími subjektmi pracujúcimi s deťmi a mládežou v školskom prostredí, ktorí patria k základným pilierom úspechu implementovania školskej sociálnej práce. Je totiž málo pravdepodobné, aby škola samotná bez vonkajšieho impulzu jednotlivých profesionálov podnikla kroky k zavedeniu novej profesie a umožnila by prienik sociálnej práce do sféry školstva. S ohľadom na uvedené sme sa rozhodli realizovať výskum zameraný na zisťovanie faktorov etablovania školskej sociálnej práce v základných školách prostredníctvom názorov učiteľov/učiteľiek na školskú sociálnu prácu¹⁹.

Z teoretického a empirického skúmania problematiky sa ukazuje, že problémami, s ktorými dnes školy zápasia a ktoré by mal podľa učiteľov/učiteľiek riešiť školský sociálny pracovník/pracovníčka, sú predovšetkým tie, ktoré sú spôsobené problémami v interakciách

¹⁹ Výskumu predchádzali predvýskumy, v ktorých sme realizovali rozhovory so sociálnymi pracovníčkami sociálno-právnej ochrany detí a sociálnej kurately (SPOaSK), vychovávateľkou, školskou sociálnou pracovníčkou/sociálnou pedagogičkou a učiteľkami. Zistenia predstavovali východisko pre následné kvantitatívne skúmanie. Vybraným zisteniam venujeme bližšiu pozornosť v tomto príspevku. Parciálna výsledky boli publikované v kapitole *Sociálna práca v slovenských školách* (Lipčaková 2011) v rámci monografie *Fenomén premeny vo vzdelávaní, kvalifikácii a sociálnej pomoci*, v zborníku *Výskum v sociálnych vedách: Zborník príspevkov z III. doktorandskej konferencie konanej 9. novembra 2012 v Prešove* (Skyba 2013a) a v časopise *Sociálna práca / Sociálna práca* (Skyba, 2013b).

medzi rodinou a školou. Úlohou sociálneho pracovníka/pracovníčky v škole sa tak stáva optimalizácia interakcií na oboch stranách, ktorých výsledkom by boli vzájomná akceptácia, primerané stratégie jednania a snaha realizovať kroky k zlepšeniu súčasného stavu, čo si vyžaduje podnietenie zmien na strane školy, systému sociálno-právnej ochrany, ale aj zmenu na strane rodičov žiaka/žiačky. Naše výskumné zistenia načrtávajú viaceré determinanty alebo faktory, ktoré vplývajú na zriadenie školskej sociálnej práce v základných školách. Ide o faktory na mikro, mezo a makro-úrovni:

- **na úrovni žiakov a rodín (mikro-úroveň)** – nárast problémov v žiackej populácii, sociálno-ekonomické postavenie rodín,
- **na úrovni školy (mezo-úroveň)** – preťaženosť učiteľov/učiteľiek, chýbajúca multidisciplinárna spolupráca (nedostatočná spolupráca medzi rezortom školstva a sociálnych vecí a medzi jednotlivými profesiami v prostredí školy), nedostatočná komunikácia a spolupráca s rodičmi, nedostatočná informovanosť učiteľov/učiteľiek a ďalších profesionálov pracujúcich s deťmi a mládežou,
- **inštitucionálna úroveň (makro-úroveň)** – nedostatok financií v rezorte školstva, chýbajúce legislatívne ukotvenie.

Najdôležitejším argumentom, prečo je potrebný prienik ďalšieho profesionála/profesionálky do prostredia školy, je absentovanie profesie v školskom prostredí, ktorá by plnohodnotne suplovala profesiu sociálnej práce, čo sa premieta napr. aj do nedostatočnej spolupráce medzi školami a rodinami žiakov/žiačok a do nadmernej psychickej záťaže učiteľov/učiteľiek. Potreba školskej sociálnej práce sa tu primárne profiluje predovšetkým z existencie a prehĺbovania problémov²⁰ žiakov/žiačok. Ich komplexné riešenie, v zmysle ekologickej perspektívy, vyžaduje od školských sociálnych pracovníkov/pracovníčok (Allen-Meares 1995):

- nazerať holisticky na ľudí a sociokultúrne prostredie,
- vnímať prepojenie medzi jednotlivými časťami a celkom,
- vnímať multidimenzionalitu problémov a
- otvorený eklektický prístup k využívaniu variabilných intervencií.

2 ÚLOHY ŠKOLSKEJ SOCIÁLNEJ PRÁCE V RÁMCI AKTIVÍT A TERAPIE S ASISTENCIOU PSOV

Meniace sa podmienky a požiadavky sociálnej praxe zvyšujú nároky na sociálnych pracovníkov čeliť novým výzvam. Tieto vyžadujú pripravenosť v mnohých sférach, ako je napr. efektívne a citlivé posúdenie životnej situácie klienta, vytváranie podmienok pre zdravé dospievanie žiakov, pomoc pri utváraní identít žiakov/žiačok v rámci procesu socializácie, pomoc pri formovaní ich zodpovednosti, adaptácia na nové trendy s využitím všetkých dostupných prostriedkov, inovatívnosť a kreativita v spôsoboch práce s klientom s cieľom uspokojiť jeho/jej potreby a zaistiť komplexnosť intervencií a pod.

²⁰ Z výskumu je zjavná potreba pomoci pri riešení rôznorodých potrieb a problémov žiakov/žiačok viažucich sa najmä k ich rodinnému a sociálnemu zázemiu. V najvyššej miere učelia označovali ako problémy, ktoré by mal rozhodne riešiť školský sociálny pracovník, „záškoláctvo“ a „problémy s učením vyplývajúce zo sociálne znevýhodneného prostredia rodiny žiaka“. Výsledky nášho výskumu zároveň naznačujú, že respondenti/respondentky spájajú problematiku záškoláctva so žiakmi/žiačkami zo sociálne znevýhodneného prostredia. K argumentom podporujúcim zriadenie pozície školského sociálneho pracovníka respondenti radili najmä argumenty týkajúce sa „zvyšujúceho sa podielu žiakov s poruchami správania“, „zvyšujúceho sa podielu žiakov zo sociálne znevýhodneného prostredia“, „rastúceho výskytu sociálno-patologických javov v škole“ a „preťažnosti učiteľov“.

V snahe hľadať spôsoby pre skvalitnenie procesu pomoci a reagovať na multidimenzionálne problémy detí a mládeže, mnohí pomáhajúci profesionáli/profesionálky využívajú vo svojich intervenciách humánno-animálne interakcie. V zahraničí je tento trend prítomný aj v oblasti sociálnej práce, kde sú humánno-animálne interakcie využívané ako podporná metóda práce s klientom s cieľom zvyšovania kvality života a optimalizácie jeho/jej sociálneho fungovania. Ako školská sociálna práca, tak aj ATAP v školskom prostredí sledujú vytváranie zdravej sociálnej klímy podporujúcej učenie žiakov/žiačok. Pri práci s detským klientom využívajú sociálni pracovníci/pracovníčky terapiu a aktivity s asistenciou zvierat najmä v oblasti duševného zdravia, u zanedbávaných a zneužívaných detí pri riešení otázok pripútania, vymedzenia osobných hraníc, kongruencie vo sfére verbálnej a behaviorálnej (Frame 2006, in: Smith-Osborne a Selby 2010).

Školskí sociálni pracovníci prichádzajú často do kontaktu s klientmi, ktorí sú marginalizovaní, majú za sebou negatívnu skúsenosť, sú traumatizovaní, ich sebavedomie je nízke, v ich životoch prevažuje skúsenosť s neúspechom, majú negatívne prežívanie, sú sociálne izolovaní, nemajú vybudovanú dostatočnú sociálnu sieť a pod. ATAP poskytujú klientovi skúsenosť s bezpodmienečným pozitívnym prijatím a vytvárajú priestor pre budovanie dôvery ako základného predpokladu pre ďalšiu prácu s klientom, v rámci ktorej sa základným nástrojom sociálneho pracovníka stáva jeho vzťah ku klientovi (Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005). Okrem stimulácie spolupráce medzi školským sociálnym pracovníkom a dieťaťom boli identifikované aj ďalšie ciele zapojenia humánno-animálnych interakcií do procesu pomoci. Parish-Plass (2008) a Tedeschi, Fitchett a Molidor (2005) ich vymedzujú nasledujúco:

- **posilňovanie sociálnej interakcie medzi školským sociálnym pracovníkom a dieťaťom:** zvieratá môžu pôsobiť ako stimulujúci a motivačný prvok, ako prepájací most medzi pomáhajúcim profesionálom a dieťaťom. Väčšinou sú deti a zvlášť rizikové skupiny podozrievavé voči pomáhajúcemu profesionálovi. Pozorovanie nenúteného, autentického a pozitívneho správania pracovníka voči psovi umožňuje deťom vnímať sociálneho pracovníka v pozitívnom svetle a cítiť sa menej ohrozujúco;
- **podpora komunikácie s dieťaťom:** prítomnosť psa v miestnosti podporuje vnímanie danej situácie ako prirodzenej, normálnej a posilňuje spontánne správanie a komunikáciu. Prispieva k pozitívnemu vnímaniu situácie, čo je deklarované aj výskumom (Lockwood 1983, in: Parish-Plass 2008);
- **podpora socializácie dieťaťa:** začlenenie psa do aktivít a terapie podporuje u dieťaťa zapojenie sa do školských a mimoškolských sociálnych aktivít. Jeho prítomnosť sa ukazuje ako prospešná aj u detí s poruchami pozornosti a správania, u rizikovej mládeže a pod. Podporuje u nich koncentráciu pozornosti a eliminovanie agresívneho správania, čím vytvára zdravú sociálnu klímu podporujúcu učenie. Sociálna práca s asistenciou psa posilňuje protektívne faktory a buduje rezilienciu. Pozitíva sú preukázané aj vo vzťahu ku autistickým deťom, v podobe rozvoja sebavedomia, socializácie a jazykových zručností (Granger a Kogan 2000, in: Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005). Prítomnosť zvierat v školskom systéme zvyšuje dochádzku a motivuje žiakov k zapájaniu sa do aktivít, do ktorých by sa možno inak nezapojili (Hart 2000, in: Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005). Uvedené deklaruje aj výskum v oblasti využitia terapie s asistenciou zvierat, ktorý poukazuje na pozitívne efekty v oblasti socializácie, podpory zapojenia a podpory konverzácie medzi deťmi, ktoré sa môžu cítiť sociálne izolované (Salomon 1995, in: Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005; Mallon 1994, in: Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005 a i.);

- **podpora akceptácie:** predpokladá sa, že dieťa sa pred zvieratom emocionálne otvorí, vďaka jeho nesúdiacemu, nehodnotiacemu a nekritickému správaniu. Dieťa má možnosť vnímať skutočnosť, že sociálny pracovník akceptuje psa so všetkými jeho pozitívami aj negatívami. Prostredníctvom identifikovania sa so psom, dieťa môže nadobudnúť pocit, že pracovník ho bude akceptovať rovnako ako akceptuje aj daného psa;
- **odhalenie latentných stránok prežívania a problémovej situácie dieťaťa:** interakcia so psom poskytuje príležitosť pre využitie hrania rolí, projektívnych metód a techník, prostredníctvom ktorých dochádza k objavovaniu rôznych asociácií, významov a emócií, ktoré deti pripisujú svojim zážitkom z minulosti. Tie sa môžu týkať, napr. prežitých obáv, strachu, hnevu, úzkosti, smútku a pod., ktoré boli vplyvom traumatických zážitkov potlačané. Pes svojou prítomnosťou a školský sociálny pracovník s využitím vhodných techník vytvára priestor pre širokú škálu asociácií, spomienok, reakcií v bezpečnom prostredí;
- **podpora sebavedomia:** pes dodáva dieťaťu nielen pocit dôvery, ale aj dôležitosti. Pes slúži ako katalyzátor terapeutického procesu.
- **rozvoj adaptívneho správania a stratégií na jeho dosiahnutie:** negatívne faktory v rodine často spôsobujú u detí maladaptívne formy správania a rôzne formy porúch. Úlohou pôsobenia školského sociálneho pracovníka v rámci ATAP by preto mala byť snaha navrhovať a realizovať intervencie, ktoré by umožnili dieťaťu skúsenosť s pozitívnymi vzorcami správania. Ide napríklad o pozorovanie sociálnej interakcie pracovníka so psom spolu s mediáciou interakcie medzi dieťaťom a psom, čo umožňuje modelovanie a internalizáciu akceptovateľných sociálnych pravidiel, porozumenie reakciám na rôzne správanie, osvojenie zodpovednosti voči iným a rozvíjanie rešpektu voči potrebám iných. Táto sociálna interakcia poskytuje učenie sa vyjadriť a porozumieť nonverbálnej komunikácii. Vo všeobecnosti je možné povedať, že zvieratá sú zhovievavejšie a tolerantnejšie voči chybám v porovnaní s ľuďmi. Umožňujú deťom pokračovať v nácviku sociálnych a komunikačných zručností bez trvalého odmietnutia, aj v prípade, že sa deti dopustia v tomto procese nejakej chyby;
- **rozvoj empatie:** predpokladom zdravých interakcií medzi ľuďmi je práve schopnosť empatia. Vo výskumných štúdiách sa ukázala korelácia medzi empatiou dieťaťa voči ostatným deťom a empatiou voči zvieratám (Poresky 1990, in: Parish-Plass 2008). Zapojenie psa do procesu pomoci je tak vhodným spôsobom na posilnenie a rozvoj empatie voči ostatným. Sociálna práca s asistenciou zvierat pomáha klientom regulovať správanie voči psovi a ostatným a posilňovať empatickú zložku v ich správaní (Granger a Kogan 2000, in: Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005);
- **rozvoj dimenzie vzťahujúcej sa ku kontrole:** myslí sa tým sebakontrola, ale aj potreba kontroly nad situáciou, ktorá patrí ku jednej z kľúčových potrieb človeka. Táto potreba je obmedzovaná zvlášť u detí trpiacich syndrómom CAN, ktoré často pociťujú vo vzťahu ku situácii určitú bezmocnosť. Humánno-animálna interakcia medzi dieťaťom a psom v rámci procesu pomoci posilňuje u dieťaťa kontrolu nad situáciou, psom, sebou samým pod vedením odborníka. Celkovo prispieva k budovaniu sebavedomia, pozitívneho sebaobrazu a sebadôvery;
- **podpora korekcie negatívnej skúsenosti:** hoci potreba fyzického dotyku patrí k základným potrebám ľudí, u niektorých je táto deformovaná vplyvom predchádzajúcej negatívnej skúsenosti, čo vedie k sociálnemu odcudzeniu a problémom vo vzťahovej oblasti. Fyzické dotýkanie je zvlášť citlivou témou u detí týraných, či zneužívaných. Pes

predstavuje médium pre bezpečné uvoľnenie napätia dieťaťa prostredníctvom dotyku, pohladkania, pritúlenia a pod.;

- **podpora participácie na terapeutickom procese:** štúdie poukazujú, že humánno-animálne interakcie vedú k zníženiu úzkosti, krvného tlaku a srdcovej frekvencie (Friedmann, Katcher, Lynch a Messent 1983, in: Parish-Plass 2008), zmeny v hormonálnej oblasti, ktoré vedú k zníženiu stresu a k prežívaniu pozitívnych pocitov a potešenia (Nathans-Barel, Feldman, Berger, Modai a Silver 2005, in: Parish-Plass 2008) a i. Mnohé deti, ktoré zažili niektorú z foriem nevhodného zaobchádzania, trpia postraumatickou stresovou poruchou. Prítomnosť psa u nich znižuje emocionálne rozrušenie a naopak zvyšuje ich schopnosť participovať na emocionálne náročnom terapeutickom procese.

Ako uvádza Šoltésová (2011, 2014), v praxi sociálneho pracovníka/pracovníčky nie je nevyhnutné systematické a kontinuálne zapojenie psa do všetkých intervencií a sedení s klientom, klientkou. Môže ísť o účelovú jednorazovú aktivitu alebo zapojenie v rámci dosiahnutia jednotlivých čiastkových cieľov, ako je napr. odbúrание strachu, tenzie, navodenie atmosféry dôvery, odľahčenie situácie, diagnostikovanie a posúdenie životnej situácie a pod.

Zváženie intenzity zapojenia psa do intervencií školského sociálneho pracovníka, ako aj jeho úloha v celom procese pomáhaní, by sa mali odvíjať najmä od celkovej situácie a problému klienta, charakteru stanovených cieľov a vstupných determinantov (možnosti sociálneho pracovníka, klienta, materiálne vybavenie, organizačné zabezpečenie ATAP a pod.). Najdôležitejšia je v tomto procese podpora pozitívnej zmeny u klienta, ku ktorej môže vo výraznej miere prispieť aj školský sociálny pracovník v spolupráci s ďalšími profesionálmi. So zreteľom na kľúčové úlohy²¹ školských sociálnych pracovníkov vnímame ich rolu v rámci využitia ATAP najmä v týchto oblastiach:

- **koordinovanie a sieťovanie** – spolupráca so zariadeniami a profesionálmi oprávnenými pre výkon ATAP, spolupráca s rodičmi, spolupráca s ostatnými profesionálmi pri kreovaní intervenčného plánu a vymedzení cieľov, spolupráca s útlukami pre zvieratá s cieľom výmeny informácií a hľadania stratégií pri podozrení týrania zvierat a členov rodiny;
- **sprostredkovanie prepojenia** medzi školou, žiakmi a rodičmi vytváraním priestoru pre ich zapojenie sa do procesu ATAP;
- **konzultácie a poradenstvo** – poskytnutie informácií rodičom a zamestnancom školy o ATAP (o možnostiach, postupoch práce, účinkoch a pod.);
- **terapeutická činnosť** – školský sociálny pracovník ako oprávnený subjekt pre výkon ATAP ako súčasť socioterapie; poskytovanie pomoci v oblasti komunikácie, sociálnych zručností; vytvorenie vzájomného systému pomoci;
- **mediácia** – mediácia s asistenciou psa môže pôsobiť ako katalyzátor sociálnych interakcií účastníkov. Bezprostrednosť psa a jeho prítomnosť na sedení môže pôsobiť efektívne na topenie ľadov, uvoľnenie napätia, nadviazanie vzťahu dôvery zvlášť u klientov s prejavmi antisociálneho správania, či klientov, ktorí trpia sociálnou

²¹ Napriek tomu, že školskí sociálni pracovníci/pracovníčky zastávajú mnoho rolí, boli identifikované štyri základné úlohy, ktoré podľa Openshaw (2008) možno považovať za spoločné pre všetkých školských sociálnych pracovníkov/pracovníčky: poradenstvo/konzultácia (consultation), posudzovanie/hodnotenie (assessment), priama intervencia (direct intervention) zameraná na deti a rodičov v rámci individuálnej, skupinovej a rodinnej formy a pomoc (assistance) pri tvorení a rozvoji rôznych programov zameraných primárne na deti.

izoláciou. Ako sme sa už zmieňovali táto nonverbálna komunikácia psa s klientmi prináša pre klientov často novú skúsenosť s prístupom, ktorý je nehodnotiaci, nesúdiaci, neohrozujúci, upokojujúci (Serpell 2000);

- **facilitovanie** práce s jednotlivcom, skupinou a komunitou ako aj zmien u klientov zapojených do ATAP;
- **posúdenia situácie žiaka/žiačky** – komplexné posúdenie sociálnej situácie rodiny žiaka ako predpoklad pre stanovenie vhodných cieľov intervencií, prostriedkov a techník v rámci ATAP a zaistenie vhodných exogénnych podmienok. Nevyhnutným krokom je rovnako zváženie endogénnych podmienok vzťahujúcich sa k vlastnostiam, schopnostiam a možnostiam žiakov, ich intelektovým možnostiam, zdravotnému stavu a pod. Školskí sociálni pracovníci by mali byť zapojení do procesu posúdenia situácie, aby sa podelili spolu s ostatnými profesionálmi o svoj pohľad a postrehy týkajúce sa pôsobenia a fungovania žiaka v škole. V praktickej rovine môže ísť napr. o zahrnutie humánno-animálnej perspektívy do genogramu, ekomáp a i. Informácie z domáceho šetrenia poskytujú odrazový mostík pre ďalšie intervencie. Začlenenie humánno-animálnej interakcie a perspektívy do tohto procesu sa ukazuje ako dôležité s ohľadom na nasledujúce skutočnosti (Parish-Plass 2008):
 - zlé zaobchádzanie so zvieratami môže byť významným indikátorom posúdenia celkovej situácie v rodine (ako možného predpokladu výskytu dysfunkčného a patologického správania voči deťom a ostatným členom rodiny). Posúdenie v tomto kontexte predpokladá aj koncentráciu pozornosti školských sociálnych pracovníkov na históriu zvierat žijúcich v spoločnej domácnosti s rodinou žiaka. Táto oblasť posúdenia môže byť zdrojom dôležitých informácií o prostredí, v ktorom dieťa vyrastá;
 - týranie zvierat je považované za kritérium pre diagnostikovanie poruchy správania (APA 1994, in: Parish-Plass 2008). Môže súvisieť s rozvojom asociálnych foriem správania v dospelosti;
 - pozorovaním detí v rámci interakcií so psom spojeným s diskusiami o týchto interakciách môže poskytnúť školskému sociálnemu pracovníkovi informácie o porozumení sociálnym situáciám deťmi a o ich reakciách na tieto situácie. Zároveň umožňujú diagnostikovať adaptívne a maladaptívne správanie.

Na základe uvedeného je možné diferencovať viaceré dimenzie významu zapojenia psa do procesu práce s klientom. Burch (2003, in: Šoltésová 2014) v tomto kontexte hovorí o význame využitia humánno-animálnych interakcií za účelom podpory motivácie klienta a jeho žiaduceho správania a na druhej strane o stimulácii interakcie medzi klientom a sociálnym pracovníkom. Šoltésová (2011) odvolávajúc sa na jednotlivých autorov poukazuje aj na ďalšie roly zvierat'a v procese pomoci klientovi/klientke, napr. v oblasti diagnostiky, projekcie, edukačných aktivít, používania metaforických obrazov a i. Nezanedbateľná je aj rola katalyzátora a facilitátora, ktorá vytvára predpoklady pre dosahovanie pozitívnych účinkov terapeutického procesu. V nasledujúcej časti im venujeme dôslednejšiu pozornosť prostredníctvom perspektívy jednotlivých výskumných zistení.

3 HUMÁNNO-ANIMÁLNE INTERAKCIE V KONTEXTE VÝSKUMU V OBLASTI SOCIÁLNEJ PRÁCE

Pozitívne efekty humánno-animálnych interakcií sú bohato dokumentované výskumnou činnosťou. Tá sa koncentruje na rôzne aspekty (oblasť zdravia človeka, pozitívneho prežívania, zotavenia z vážneho ochorenia, rehabilitácie a edukácie, psychosociálnych a fyziologických intervencií zameraných na prevenciu a i.) (Hanrahan 2013). V zahraničí je možné konštatovať záujem vedeckej obce ako aj praktikov o otázky skvalitňovania inkorporácie humánno-animálnych interakcií do sféry sociálnej práce, kde je táto téma výskumne zachytená autormi/autorkami, ako napr. Becker, French, Faver, Strand, Netting, Wilson, News, Risley Curtiss, Holley, Wolf, Ryan, Sable; Zilney (Hanrahan 2013).

U nás sme v danej oblasti na samom začiatku. Ako uvádza Šoltésová (2011) táto podporná terapeutická metóda v oblasti sociálnej práce je v rámci Slovenska málo známa, čo je aj výsledkom absencie relevantných výskumov. V nasledujúcej časti ponúkame prehľad niektorých tém prevažne zahraničných výskumov, s ktorými sme sa stretli v rámci štúdia literatúry v oblasti sociálnej práce. Kvôli lepšej prehľadnosti ich rozdeľujeme do nasledujúcich kategórií:

- **benefity humánno-animálnych interakcií²²**
 - a) *emocionálna oblasť*: pozitívna a terapeutické účinky humánno-animálnych interakcií boli preukázané najmä u detí a adolescentov zažívajúcich úzkosť súvisiacu so stratou, odcudzením, traumou a inými formami duševnej nerovnováhy (napr. Russell-Martin 2006, in: Smith-Osborne a Selby 2010; Ewing et al. 2007 in: Smith-Osborne a Selby 2010 a i.).
 - b) *fyziologická oblasť*: v rámci fyziologickej oblasti boli zistené efekty animálnych interakcií, napr. v oblasti redukcie krvného tlaku, predĺžení doby prežitia u ľudí s kardiovaskulárnym ochorením, v podpore imunity a i. (Anderson, Reid a Jennings 1992, in: Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005; Jennings 1997, in: Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005 a i.)
 - c) *psychosociálna oblasť*: využitie humánno-animálnych interakcií podporuje proces socializácie, zvyšuje všímavosť, uľahčuje duševnú bdelosť, odpútava od vlastných problémov, zvyšuje záujem o vonkajšie prostredie a i. (Fritz, Thomas, Kass a Hart 1995, in: Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005; Holcomb a Meacham 1998, in: Tedeschi, Fitchett a Molidor 2005).
- **edukácia a profesionálna príprava sociálnych pracovníkov a pracovníčok**: ako príklad uvádzame výsledky výskumu Risley-Curtiss (2010, in: Hanrahan 2013) zistila vo svojej štúdii, že väčšina z opýtaných sociálnych pracovníkov vo svojej praxi nevyužíva humánno-animálne interakcie a tí, ktorí zapájajú zvieratá do intervencií tak robia bez príslušného vzdelania a odbornej prípravy. Hanrahan (2013) vo svojom výskume ponúka výsledky, ktoré ukazujú, že až 95% respondentov tvrdilo, že neabsolvovali žiadny špeciálny tréning. Na nedostatky a nízku úroveň vzdelania poskytovateľov v oblasti ATAP poukazuje vo svojom výskume aj Šoltésová (2011, 2014);
- **prax sociálnej práce**: autormi/autorkami výskumov v tejto oblasti sú, napr. Risley-Curtiss, Holley a Wolf 2006; Hanrahan 2013; Labrecque a Walsh 2011, in: Hanrahan 2013; Zilney a Zilney 2005, in: Hanrahan 2013) a i. Ako uvádzame vyššie niektoré

²² Podrobným prehľadom jednotlivých benefitov humánno-animálnych interakcií sa zaoberá Šoltésová (2011).

výskumy poukazujú na skutočnosť nízkej miery využívania humánno-animálnych interakcií v praxi sociálnych pracovníkov a pracovníčok. Konkrétne výsledky v tejto oblasti priniesli štúdie Risley-Curtiss (2010, in: Hanrahan 2013) a Hanrahan (2013). Podľa Hanrahan (2013) až 70% opýtaných respondentov nezapája zvieratá do svojich intervencií a u 60% respondentov nie sú otázky týkajúce sa zvierat v domácnosti zahrnuté do posudzovania celkovej situácie klienta. Medzi najčastejšie formy zapájania zvierat do intervencií sociálnych pracovníkov patria návšteva seniorov, diskusia o potenciálnych benefitoch zvierat, realizovanie hier s klientmi a zapojením zvierat a pod. Sociálni pracovníci v danom výskume tvrdili, že najviac zapájajú do svojej činnosti spomedzi zvierat psy. Najčastejšími uvádzanými dôvodmi nezapájania zvierat do intervencií boli nedostatok odbornej prípravy, nevedomosť o možnostiach a úlohe zvierat v procese poskytovania intervencií, alergie a strach klientov a pod. Podľa Risley-Curtiss (2010, in: Hanrahan 2013) jednotlivé zistenia poukazujú na nedostatočnú odbornú pripravenosť a nedostatok poznatkov o benefitoch a o možnostiach zapájania zvierat do intervencií, nedostatočné porozumenie užitočnosti a dôležitosti identifikovania krutého zaobchádzania so zvieratami a nedostatok informácií o organizáciách poskytujúcich služby v rámci AAA a AAT.

V rámci praxe sociálnej práce absentujú výskumy, ktoré by sa zaoberali témou koordinácie a zdieľania informácií medzi subjektmi sociálno-právnej ochrany detí a sociálnej kurately a subjektmi určenými na ochranu zvierat. Podľa Hanrahan (2013) existuje len jediná takáto štúdia autorov Zilney a Zilney. Long, Long, a Kulkarni (2007, in: Hanrahan 2013) považujú absenciu tejto ekosystémovej perspektívy a holistického prístupu za prekážku pre lepšie porozumenie fenoménu násilia a poskytovanie efektívnych intervencií, nakoľko oddeľovanie týchto aspektov spôsobuje ignorovanie faktu, že krutosť voči zvieratám môže byť významným indikátorom násilia v rodine. Pozornosť v oblasti domáceho násilia je v zahraničí venovaná aj potrebe zaistenia bezpečnosti zvierat, a, v prípade, že sa žena s dieťaťom rozhodne opustiť spoločnú domácnosť, ktorú zdieľajú s agresorom. V mnohých prípadoch je práve nemožnosť poskytnutia útočiska aj pre zviera príčinou oddiaľovania vyhľadania zariadenia núdzového bývania (Tedeschi, Fitchett a Molitor 2005).

Ako deklarujú výskumy, benefity humánno-animálnych interakcií sú jasne rozpoznané, rovnako význam tejto oblasti v praxi sociálnej práce. Otázne však ostáva do akej miery reflektujú dôležitosť ATAP v sociálnej práci aj samotní sociálni pracovníci/pracovníčky. Rovnako sa vynárajú aj ďalšie otázky, ktoré by mohli byť, ako uvádzame nižšie, predmetom ďalšieho výskumného snaženia v danej téme.

ZÁVER

Školská sociálna práca patrí v Slovenskej republike k nedostatočne rozpracovaným aplikačným oblastiam sociálnej práce a zároveň predstavuje málo poznané akčné pole aj vo výskume. Podobne je tomu aj v oblasti ATAP, kde absentujú poznatky a informovanosť o možnostiach využitia tejto metódy v praxi sociálnej práce. Sociálna práca ako profesia zameraná na presadzovanie sociálnej zmeny, riešenie problémov v ľudských vzťahoch a posilnenie a oslobodenie ľudí k zlepšeniu ich prosperity vytvára široké pole pôsobnosti pre využívanie ATAP s cieľom hľadania a nachádzania inovatívnych, moderných metód účinnej pomoci v oblastiach, kde dochádza k interakcii žiakov s ich sociálnym prostredím²³. Predpokladom dosiahnutia uvedeného je nielen systematizácia základnej poznatkovej bázy

²³ Inšpirované definíciou sociálnej práce vymedzenou *International Federation of Social Workers*.

a teoretických východísk v oblasti školskej sociálnej práce a humánno-animálnych interakcií, ale rovnako aj realizácia ďalších výskumov, ktoré by mohli prispieť k podpore kreovania argumentačnej línie v prospech rozvoja daných oblastí aj na Slovensku. Uvedený prehľad výskumných tém v oblasti humánno-animálnych interakcií, ako aj školskej sociálnej práce, sa stali východiskom a inšpiráciou pre nami navrhované výskumné témy, s cieľom rozvíjať a profesionalizovať tieto novo konštituujuce sa oblasti praxe sociálnej práce. Vo výskume navrhujeme upriamiť pozornosť na:

- **efektivitu intervencií sociálnych pracovníkov pracujúcich s deťmi a mládežou využívajúcich vo svojej praxi ATAP:** komparácia ATAP a tradičných metód sociálnej práce v procese pomoci detskému klientovi a i.;
- **evalváciu preferencií detí vo vzťahu ku ATAP;**
- **úlohu sociálnych pracovníkov pracujúcich s deťmi a mládežou pri zapájaní marginalizovaných (zraniteľných) skupín do ATAP:** v našich podmienkach sa tieto najviac spájajú s rómskym etnikom. Vzhľadom k prevládajúcim názorom o odlišnom vzťahu danej cieľovej skupiny k zvieratám a najmä ku psom by bolo zaujímavé zistiť efektivitu využitia humánno-animálnych interakcií v procese budovania sociálnych zručností a pri riešení aktuálnych otázok súvisiacich so vzdelávaním rómskych žiakov (školská neúspešnosť, zanedbávanie povinnej školskej dochádzky a pod.), prípadne zistiť, aké zvieratá by bolo vhodné zapojiť do procesu práce s touto cieľovou skupinou;
- **profesionalizáciu a inštitucionalizáciu ATAP všeobecne a v kontexte témy príspevku aj v základných školách a školských zariadeniach:** odborná príprava a vzdelanie sociálnych pracovníkov realizujúcich ATAP, formy realizovania ATAP v základných školách a školských zariadeniach a pod.;
- **úlohu a miesto psa v procese pomoci sociálnych pracovníkov detskému klientovi a jeho rodine:** zapojenie humánno-animálnych interakcií do intervencií (činností, metód, posúdenia sociálnej situácie klienta a i.) sociálnych pracovníkov a pracovníčok pracujúcich s deťmi a mládežou
- **spoluprácu** zariadení sociálno-právnej ochrany detí a sociálnej kurately a subjektov určených na ochranu zvierat pri detekcii zlého zaobchádzania.

Naše doterajšie zistenia ukazujú na viaceré skutočnosti, ktoré podporujú úvahy o potrebe školskej sociálnej práce v základných školách. K nim patrí predovšetkým učiteľmi/učiteľkami deklarovaný nárast problémov v žiackej populácii²⁴. Opierajúc sa výsledky výskumov²⁵ sa domnievame, že aplikácia ATAP do intervencií sociálnych pracovníkov v školskom prostredí by mohla dopomôcť k hľadaniu účinnejších, moderných a osvedčených metód práce s detským klientom, ktoré by prispeli k inovácii štandardných postupov pri riešení vybraných problémov detí a k zníženiu rizika školskej neúspešnosti. Výskumnú činnosť a zvyšovanie úrovne informovanosti o školskej sociálnej práci s využitím ATAP pritom vnímame ako základný predpoklad pre prejavenie záujmu o tieto služby v školách a vyvíjanie iniciatív v danej téme.

²⁴ K ďalším zisteniam patrí s tým súvisiaca preťaženosť učiteľov/učiteľiek, chýbajúca multidisciplinárna spolupráca (nedostatočná spolupráca medzi rezortom školstva a sociálnych vecí a medzi jednotlivými profesiami v prostredí školy), neefektívnosť poskytovaných intervencií zo strany sociálnych pracovníkov/pracovníčok sociálno-právnej ochrany, nedostatočná komunikácia a spolupráca s rodičmi.

²⁵ Najmä ohľadom benefitov ATAP v psycho-sociálnej oblasti.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

- BOSÁ, Monika, 2013. *Feministické korene sociálnej práce*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. ISBN 978-80-555-0775-0.
- ALLEN-MEARES, Paula, 2004. An ecological perspective of social work services in schools. In: Paula ALLEN-MEARES, ed. *Social work services in schools*. Boston: Allyn & Bacon, s. 53-70. ISBN 0-205-38109-X.
- HANRAHAN, Cassandra, 2013. Social Work and Human Animal Bonds and Benefits in Health Research: A Provincial Study. In: *Critical Social Work*. Vol. 14, no. 1, s. 63-79. ISSN 1543-9372.
- CHAVKIN, Nancy Feyl, 1993. *The use of research in social work practice. A case example from school social work*. Westport, CT: Praeger. ISBN 0-275-94648-7.
- International Federation of Social Workers*. 2000. Definition of Social Work [online]. [cit. 2011-01-14]. Dostupné z: <http://www.ifsw.org/f38000138.html>
- KELLY, Michael a Susan STONE, 2009. An Analysis of Factors Shaping Interventions Used by School Social Workers. In: *Children and Schools*. Vol. 31, No. 3, s. 163-176. ISSN 1532-8759.
- KVAŠŇÁKOVÁ, Lenka, 2012. Posudzovanie životnej situácie ohrozenej rodiny s deťmi v procese sociálnoprávnej ochrany detí. In: Lenka KVAŠŇÁKOVÁ a Denisa ŠOLTÉSOVÁ, eds. *Aktuálne výskumné otázky pomáhajúcich profesií - nové výzvy pre prax [elektronický zdroj] : zborník príspevkov z konferencie mladých vedeckých pracovníkov s medzinárodnou účasťou 30. apríla 2010 v Prešove*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 89-96. ISBN 978-80-555-0580-0.
- LIPČAKOVÁ, Michaela, 2011. Sociálna práca v slovenských školách. In: Anna TOKÁROVÁ et al. *Fenomén premeny vo vzdelávaní, kvalifikácii a sociálnej pomoci - I. diel [elektronický zdroj] [online]*. Prešov: Potenciál, občianske združenie, s. 148-169 [cit. 2011-12-04]. ISBN 978-80-969073-4-2. Dostupné z: <http://socialnapraca.weebly.com/dokumenty.html>
- OPENSHAW, Linda, 2008. *Social work in schools. Principles and Practice*. New York: Guilford Press. ISBN-13: 978-1-59385-578-9.
- School Social Work Association of America, 2009. About school social work [online]*. [cit. 2011-01-14]. Dostupné z: <http://www.sswaa.org/index.asp?page=69>
- Standards for School Social Work Services, 2012 [online]*. [cit. 2013-01-02]. Dostupné z: <http://www.naswdc.org/practice/standards/NASWSchoolSocialWorkStandards.pdf>
- PASTERŇÁKOVÁ, Lenka, 2013. Nové trendy pri zefektívňovaní výučby. In: *Edukácia človeka - problémy a výzvy pre 21. storočie. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej dňa 11.12.2012 v Prešove*. Prešov: FHPV PU, s. 413-416. ISBN 978-80-555-0825-2.
- PARISH-PLASS, Nancy, 2008. Animal-Assisted Therapy with Children Suffering from Insecure Attachment Due to Abuse and Neglect: A Method to Lower the Risk of Intergenerational Transmission of Abuse? In: *Clinical Child Psychology and Psychiatry*. Vol 13, no1, s. 7-30. ISSN 1461-7021.
- RISLEY-CURTISS, Christina, Lynn C. HOLLEY a Shapard WOLF, 2006. The Animal-Human Bond and Ethnic Diversity. In: *Social Work*. Vol. 51, no. 3, s. 257-268. ISSN 0037-8046.
- SERPELL, James A., 2000. Creatures of the unconscious: companion animals as mediators. In: Anthony L. PODBERSCEK, Elizabeth S. PAUL a James A. SERPELL, eds. *Companion Animals and Us: Exploring the Relationships between People and Pets*. Cambridge: Cambridge University Press, s.108-121. ISBN 978-0521631136.
- SKYBA, Michaela, 2013a. Školská sociálna práca očami učiteľov a učiteľiek. In: Beáta BALOGOVÁ a Zuzana POKLEMOVÁ, eds. *Výskum v sociálnych vedách. Zborník príspevkov z III. doktorandskej konferencie konanej 9. novembra 2012 v Prešove*, s. 127-135. ISBN 978-80-555-0801-6.

- SKYBA, Michaela, 2013b. Pôsobenie sociálneho pracovníka a sociálnej pracovníčky v školskom prostredí z pohľadu učiteľov a učiteliek. In: *Sociální práce / Sociálna práca*. Roč. 13, č. 2 (2013), s. 64-84. ISSN 1213-6204.
- SKYBA, Michaela, 2014. *Školská sociálna práca*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. ISBN 978-80-555-1153-5.
- SMITH-OSBORNE, Alexa a Alison SELBY, 2010. Implications of the Literature on Equine-Assisted Activities for Use as a Complementary Intervention in Social Work Practice with Children and Adolescents. In: *Child and Adolescent Social Work Journal*. Volume 27, Issue 4, s. 291-307. ISSN 1573-2797.
- ŠOLTÉSOVÁ, Denisa, 2011. *Aktivity a terapia s asistenciou psov v sociálnej práci na Slovensku*. [Dizertačná práca]. Prešov: Filozofická fakulta, Prešovská univerzita v Prešove. 141 s.
- ŠOLTÉSOVÁ, Denisa, 2014. *Rizikový pojem „canisterapia“*. Prešov: FF PU. ISBN 978-80-555-1119-1. Dostupné z: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Soltesova1>
- TEDESCHI, Philip, Jennifer FITCHETT a Christian E. MOLIDOR, 2005 The Incorporation of Animal-Assisted Interventions in Social Work Education. In: *Journal of Family Social Work*. Vol. 9, no. 4, s. 59-77. ISSN 1939-2168.

Autorka:

Mgr. Michaela Skyba, PhD.

Inštitút edukológie a sociálnej práce Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove

Ul. 17. novembra 1, 080 01 Prešov

e-mail: michaela.lipcakova@gmail.com